

ՉԵՆՈՎԻ ՀՈՒՄԱՆԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՅՔՆԵՐԸ

Օ.Ն. Աբրահամյան

Մարդու մեջ ամեն ինչ պետք է գեղեցիկ լինի.
Ե՛վ դեմքը, և՛ հագուստը, և՛ հոգին, և՛ մտքերը...

Ա. Պ. Չեխով

«Հումանիզմը ֆեոդալա-կղերական աշխարհայացքի դեմ մղվող պայքարում ձևավորված հասարակական մտքի հոսանք է, որը կողմնորոշված է դեպի երկրային կյանքը, ջատագովում է մարդուն, քարոզում է մարդկանց ազատության և երջանկության իդեալները: Հումանիզմի առանձին գաղափարներ դրսևորվել են հոգևոր մշակույթի զարգացման վաղ շրջաններում (ժող. բանահյուսության, դիցաբանության, հակաֆեոդալական աղանդավորական գաղափարների մեջ, առանձին մտածողների աշխարհայացքում), սակայն որպես հայացքների ամբողջական համակարգ և հասարակական մտքի հոսանք այն ձևավորվել է վերածննդի դարաշրջանում: Հումանիզմը դարձել է արվեստի, փիլիսոփայության, գրականության, բնական և հասարակական երևույթների արժեքավորման, մարդու էության բացահայտման, կղերաֆեոդալական գաղափարախոսության դեմ պայքարի և աշխարհիկ կյանքի իմաստավորման հիմնական չափանիշ: Որպես այդպիսին՝ 14-15-րդ դարերում հումանիզմը տարածվել է Իտալիայում (Ֆ.Պետրարկա, Զ.Բոկաչչո, Լեոնարդո դա Վինչի, Ֆ. Ռաբլե), Անգլիայում (Վ.Շեքսպիր, Ֆ. Բեկոն), Իսպանիայում (Մ.Սերվանտես), Գերմանիայում (Ու. Գուտեն, Ա.Դյուրեր), Նիդեռլանդներում (Էրազմ Ռոտերդամցի): Հումանիզմի գաղափարները զարգացրել են հատկապես 18-րդ դարի Ֆրանսիական լուսավորիչները (Ֆ.Վոլտեր, Ժ.Ժ.Ռուսո, Դ.Դիդրո և ուրիշներ): Այդ գաղափարները հասարակական-քաղաքական խնդիրների հետ զուգակցեցին ժուռ հեղափոխական դեմոկրատները՝ Վ.Գ. Բեյլինսկին, Ա.Ի. Գերցենը, Ն.Գ. Չերնիշևսկին, Ն.Ա. Դոբրոլյուբովը և նրանց գաղափարական համախոհները»:

Հումանիզմի գաղափարներով են տոգորված նաև ժուռ գրականության ռեալիստական լավագույն ավանդույթների ժառանգորդ ու շարունակող, ժուռական արձակի հսկաներից մեկի՝ Ա.Պ.Չեխովի ստեղծագործությունները: Նա մեծ հումանիստ էր՝ համակված միշտ գեղեցկության ու բարության ուժի հավատով: Նա սիրում էր մարդկանց և ատում այն ամենը, ինչ ճնշում ու ստորագնում էր նրանց:

Չեխովի ապրած ու ստեղծագործած դարաշրջանը հետաքննարկման և ժուռական առաջին հեղափոխության ժամանակաշրջանն է: Ռուսաստանում ցարը, ազնվականությունը, կալվածատերերը և հետզհետե ակտիվացող բուրժուազիան ժողովրդին շահագործում, կեղծում էին՝ յուրացնելով նրա աշխատանքի ողջ արդյունքը, զրկելով նրան հացից, իրավունքից, դպրոցից, մշակույթից: Սոցիալ-քաղաքական անարդարությունները լցնում են Չեխովի պոետական հոգին հայրենասիրությամբ: Նա Ռուսաստանի ամենամեծ հայրենասերներից մեկն է: Գոգոլի և Ծչեդրինի պես անխնա ծաղրում էր այն ամենը, ինչ արգելակում էր ժողովրդի ազատության և երջանկության գործին:

Լինելով աշխարհի նշանավոր նովելագիրներից մեկը՝ նա չունեցավ ոչինչ «նշանավոր»՝ ո՛չ կյանքում, ոչ սովորույթներում: Գրողի մեջ ամեն ինչ առօրեականության չափ պարզ էր ու հստակ: Իսկական մեծը պարզությունն է: Սա ճշմարտություն է, և դա չհասկացողը չի կարող հասնել կյանքի ներքին իմաստի ըմբռնմանը: Մարդկության անցած ուղին, հազարամյակների պայքարում ձեռք բերված գաղափարները մարդուն շատ բաներում են պարտավորեցնում: Չեխովը ցանկանում էր բարոյապես վերականգնել մարդուն: Մարդիկ սխալ են ապրում, նրեմ անհաղորդ

են ազգային ու համաշխարհային մշակույթի գլուխգործոցներին, անհատորդ են, որովհետև նրանց չի հասել մշակույթի բարերար ազդեցությունը, ավելի լավ ու մարդկային չի դարձրել ու չի թևավորել նրանց: Մարդ չպետք է հոգնալեն կողոպտված ու աղքատ լինի, անպայման պետք է ինչ- որ բան սովորի անտիկ հնադարի, Վերածննդի արվեստից... Մշակույթը մարդկանց բարոյական առողջության պայմանն է: Ժողովրդական արվեստի, մշակույթի հետ չառնչվող մարդը բարոյապես կործանվում է: Չեխովի ստեղծագործություններում մարդու նկատմամբ հավատը ստուգվում է կյանքի անողորմ ճշմարտությամբ:

Չեխովյան պատմելաձևը լակոնիկ է, սեղմ, խոր ու արտահայտիչ: Իր հերոսի՝ Աստրովի շուրթերով («Քեռի Վանյա») Չեխովն ասում է. «Մարդու մեջ ամեն ինչ պիտի գեղեցիկ լինի. և՛ դեմքը, և՛ հագուստը, և՛ հոգին, և՛ մտքերը...»: Այս թևավոր խոսքում, որ շատ հաճախ ու շատերի կողմից է օրինակ բերվում, դրսևորված է Չեխովի ներաշխարհը: Նա իր գործերով պայքարում էր հանուն մարդու:

Արվեստագետի գործերի պարզ սյուժեներում միահյուսվել են համաշխարհային, բարդ հիմնական դրամներ, միահյուսվել են համամարդկային ցավն ու տառապանքը: Ժողովրդի կյանքի էական կողմերը տեսնել, ըմբռնել և արվեստով վերարտադրել. այս է մեծ գրողի կոչումը: Գրողը դառնազին ծիծաղում է չերվյակովների, օչումելովների վրա, որոնք մարդու կերպարից հեռացել, դարձել են սողուններ: Մարդիկ մեղավոր չեն այն բանում, ինչ դարձել են, սոցիալական համակարգն է նրանց այդպես դարձրել:

Ահա այդ մարդկային կերպարը կորցրած տարրերին անարդարության սյունին գամելով՝ Չեխովը գոգոյան անմոռանալի խոսքերով ասում է.

-Տխրալի է, պարոնայք, այս աշխարհում,- և իր կողմից ավելացնում , - այդպես այլևս չպետք է ապրել:

Նա պատկերում է, թե ինչպիսի ցնծություն է պատճառում հասարակ մարդկանց բելիկովների մահը, իսկ «Սախալին կղզին» գրքում Չեխովը պատկերել է այն դժոխային պայմանները, որոնց մեջ գտնվում են Սախալին կղզում ցարիզմի զոհերը՝ բանտարկվածներն ու արքայականները:

Նա նրբեր չի հանգում փոխզիջման (հարմարվողականության, ինքն իր մեջ ամփոփվելու և կյանքի ամենօրյա հարցերից հեռանալու) որոշումների: «Մարդուն ոչ թե նրեք արշին հող է պետք, այլ ողջ նրկրագունդը, ուր ազատության մեջ նա կարող է դրսևորել իր ազատ հոգու բոլոր հատկություններն ու առանձնահատկությունները»:

Մարդու և բնության միջև առաջացած խզումը ճակատագրական հետևանքներ է ունենում մարդու համար: Բնությունը, ինչպես մշակույթը, մարդու վրա հսկայական բարոյական ազդեցություն ունի, և նրկումս էլ նրան շատ բաներում են պարտավորեցնում:

Չեխովը խորհում է, ուզում է, որ մարդիկ ապրեն առանց կեղծիքի, ազատ ապրեն: Որպես դարի մեծ հումանիստներից մեկը՝ նա պաշտպանում է հասարակ մարդու իրավունքները:

«Հաղաբը» պատմվածքում անասնաբույժ Իվան Իվանիչը Բուրկինին ու Ալյոսինին ասում է. «Ես միտք էի անում, թե որքան գոհ, երջանիկ մարդիկ կան: Ինչպիսի ճնշող ուժ է դա: Նայեցեք այս կյանքին, ուժեղների լկտիություն ու անգործություն, թույլների տգիտություն ու անասնակերպություն, չորս կողմը անասնի աղքատություն, նեղություն, այլասերում, հարբեցողություն, կեղծավորություն, ստախոսություն...: Մինչդեռ բոլոր տներում ու փողոցներում լռություն է, անդորր, քաղաքում ապրող հիսուն հազարի մեջ չկա մեկը, որ ճշա, բարձրաձայն վրդովվի: Մենք տեսնում ենք նրանց, որոնք շուկա են գնում մթերքի, ցերեկն ուտում են, գիշերը քնում, ասում են իրենց դատարկ խոսքերը, ամուսնանում, ծերանում, բարեհոգաբար գերեզման տանում իրենց ննջեցյալներին. սակայն մենք չենք տեսնում ու լսում նրանց, որոնք տառապում են, և այն, որ ահավոր է կյանքում, տեղի է ունենում կուլիսների հետևը: Ակներևաբար երջանիկն իրեն լավ է զգում լոկ այն պատճառով, որ դժբախտները լոկ տանում են իրենց լուծը, և առանց այդ լռության երջանկությունն անկարելի կլինի: Սա ընդհանուր հիպոթեզ է: Պետք է որ յուրաքանչյուր գոհ, երջանիկ մարդու դեմ հետևը կանգնի որևէ մեկը մուրճը ձեռքին և թակոցով շարունակ հիշեցնի, որ կան դժբախտներ, որ ինչքան էլ նա երջանիկ լինի՝ կյանքը վաղ թե ուշ ցույց կտա նրան իր մագիլները, մի փորձանք կալայթի՝ հիվանդություն, աղքատություն, կորուստներ, և նրան ոչ ոք չի տեսնի ու չի լսի, ինչպես նա հիմա չի տեսնում ու չի լսում ուրիշներին: Սակայն մուրճը ձեռքին այդ մարդը չկա, երջանիկն ապրում է իր համար, և առօրյա մանր հոգսերը հուզում են նրան թեթևակի, ինչպես քամին՝ երերող կաղամախիին. և ամեն ինչ մնում է բարեհաջող»:

Մուրճը ձեռքին մարդը դարձավ Չելսուվը: Մուրճի թակոցը անընդհատ հիշեցնում է մարդկանց իրենց բարձր՝ մարդկային պարտականությունները՝ ապրել արժանավայել, առանց կեղծիքի, ապրել գեղեցիկ, այսինքն՝ սեփական աշխատանքով, ոչ մեկին չհնչելով...

Շարունակելով Գոգոլի, Նեկրասովի, Սալտիկով-Շչեդրինի գրական ավանդույթները՝ Չելսուվը իր երկերում մեծ տեղ տվեց հասարակ մարդուն՝ կառավարին, արհեստավորին, աշխատավոր մարդուն, փոքրիկ տղային, որոնց երջանկությունն ու դժբախտությունը խորապես հուզում է գրողին:

Սրտաշարժ է իննամյա Վայնկա Ժուկովի նամակը պապիկին: Փոքրիկ Վայնկան լամպի աղոտ լույսի տակ գրած նամակի տողերում դրել է իր ցավն ու տառապանքը: Տղան պատրաստ է «հատուցել» (ապագայում) պապիկի լավությունը, միայն թե ինքը քաղաքից գա գյուղ, վերջ տրվեն իր տառապանքներին. «Սիրելի պապի, խղճա ինձ, տար ինձ այստեղից տուն, գյուղ, էլ ճար չկա մնալու... Բո ոտքերն ընկած աղաչում եմ ու քեզ համար միշտ կադրթեմ աստծուն, տար ինձ այստեղից, թե չէ կմեռնեմ...»:

Վայնկան ծոռեղ բերանը, սևացած բռունցքով սրբեց աչքերն ու հեկեկաց:

«Ես քեզ համար թուրթուն կփշրեմ, - շարունակեց նա, - կադրթեմ աստծուն, իսկ թե մի վատ բան արի, ծեծիր ինձ ինչքան ուզես: Իսկ թե մտածես, որ ես պարապ թրև կգամ, ես, ի սեր Զրիստոսի, կխնդրեմ գործակատարին, որ մաքրեմ նրա կոշիկները կամ թե Ֆեդկայի փոխարեն հոտաղ կդառնամ: Սիրելի պապի, էլ հնար չկա մնալու, քիչ է մնում մեռնեմ: Ուզում էի ոտով փախչեմ գամ գյուղը, բայց կոշիկ չունեմ, վախենում եմ սառնամանիքից: Որ մեծանամ, քո լավության համար կպահեմ քեզ ու ոչ ոքի մոտ ամոթով չեմ անի, իսկ թե մեռար, կադրթեմ հոգուդ համար, ինչպես մայրիկի՝ Պելագեյայի համար»:

Ա.Պ.Չելսուվը իր երկերում առաջ է քաշել հասարակական շահերին ծառայող թեմաներ: Նրա հերոսները վշտով ու կրքոտ խոստում են ճնշող իրականության անարդարության, մարդկանց տառապանքների մասին, սակայն չգիտեն պայքարի ուղիներ, չգիտեն կյանքը ինչպես փոխել: Գրողը նկարագրում է մարդկանց ամենօրյա տառապանքները: Մարդը խաբում է փոքրիկ տղային, խոստանում է և խոստումը չի կատարում («Կենցաղային մանրուք»): Եվ այն, ինչ կենցաղային մանրուք էր (կյանքում մանրուքներ չեն լինում, ամեն մեծ գործ սկսվում է մանրուքից), իր մեջ լուրջ ողբերգություն է պարունակում: Տղային խորապես ցնցում է մարդկային ստորությունը, որի հետ բախվում է առաջին անգամ.

-Լսեցեք, ախր դուք ազնիվ խոսք տվիք,- խոսեց Ալյոշան ամբողջ մարմնով դողալով:

Բելյակը ձեռքը թափ տվեց նրա վրա և շարունակեց քայլել: Նա խորասուզված էր իր վիրավորանքի մեջ և արդեն առաջվա պես չէր նկատում տղայի ներկայությունը: Նա՝ այդ մեծ ու լուրջ մարդը, ժամանակ չունեի տղաներով զբաղվելու: Իսկ Ալյոշան նստեց մի անկյունում և սոսկումով պատմում էր Սոնյային, թե ինչպես խաբեցին իրեն: Նա դողում էր, կարկամում, լաց լինում: Այդ առաջին անգամ էր իր կյանքում, որ նա այդպես դեմառդեմ հանդիպում էր սոխին: Առաջ նա չգիտեր, որ այս աշխարհում բացի անուշ տանձերից, թխվածքներից ու թանկարժեք ժամացույցներից, կան էլի ուրիշ բաներ, որոնք մանկական լեզվում անուն չունեն:

Երկու աշխարհ՝ մանկան աշխարհը և մեծերի աշխարհը: Որքան ավելի մեծ է խզումն այս երկու աշխարհների միջև, այնքան ավելի մեծ ողբերգություն են ապրում փոքրերը:

«Վիշտը» պատմվածքում Չելսուվը նկարագրում է, թե ինչպես կառավարն Իոննա Պոտապովի միակ տղան՝ նրիտասարդ Կուզման, մահացել է: Անհուն վիշտ է ապրում հայրը, ինչպես կարող է ապրել ամեն մի ազնիվ, մաքուր հոգի: Հայրը մտածում է, որ մահը սխալվել է, իր կյանքը պետք է առաջ վերցնե: Որդենկորույս հայրը ցանկանում է որևէ մեկի հետ կիսել իր վիշտը, բայց ոչ ոք չի ուզում լսել նրան, և նա իր վիշտը պատմում է ձիուն, և ինչ... ձիւն իր տիրոջ ձեռքը լիզում է, և թվում է, թե արտասվում է: Կենդանու մեջ ավելի շատ կարեկցություն, զգացումներ գտնվեցին, քան եսասեր մարդկանց մեջ:

Այն միտքը, որ մարդիկ ապրում են ոչ այնպես, ինչպես պետք է, խորապես հուզում էր Չելսուվին: Մարդկանց մտքերն ու զգացմունքները պատենավորված էին: Գրողի հումորը աստիճանաբար վերածվում է ուժեղ սարկազմի: Երիտասարդ չինովնիկը սարսափից մեռնում է, երբ փռտալով՝ պատահականորեն թուք է ցայտում ճաղատ գեներալի գլխին («Չինովնիկի մահը»):

Չելսուվը իր երկերում առաջ է քաշել հասարակական շահերին ծառայող թեմաներ: Նա իր ժողովրդի, հայրենիքի բախտով ապրող, կենսականորեն շահագրգռված ակտիվ քաղաքացի էր: Անխաղճիկորեն կապված լինելով ժողովրդի հետ, նրա տառապանքների ու երազանքների հետ,

Չեխովը հումանիստ գրողի մեծ տաղանդով ցույց տվեց, որ հին հասարակությունը դատապարտված է կործանման: Կործանվում է բալենու այգին: Տները չեն կարողանում փրկել այն: Այգու կործանումը նրա տների դատավճիռն է («Բալենու այգին»):

Չեխովը իմաստավորում է կյանքը, արթնացնում է մարդու գիտակցությունն իր շրջապատի հանդեպ և զարգացնում է ընդհանուր, բարձր շահերին ծառայելու գաղափարը: «Հիվանդասենյակ N6» պատմվածքում գրում է. «Այն մարդիկ, որոնք պաշտոնական, գործարար վերաբերմունք ունեն դեպի ուրիշի տառապանքը, օրինակ՝ դատավորները, ոստիկանները, բժիշկները, ժամանակի ընթացքում, սովորական դառնալու հետևանքով, այն աստիճան քարսիրտ են դառնում, որ եթե ցանկանան էլ՝ չեն կարող իրենց հիվանդներին վերաբերվել այլ կերպ, քան ձևականորեն: Այս տեսակետից նրանք ոչնչով չեն զանազանվում իրենց տան հետնաբակում ոչխար և հորթ մորթող ու նրանց արյունը չնկատող գեղջուկից: Իսկ դեպի անհատը ձևական, անհոգի վերաբերմունք ցույց տալու դեպքում՝ անմեղ մարդուն բոլոր իրավունքներից զրկելու և տաժանակի աշխատանքի դատապարտելու համար դատավորին պետք է միայն մի բան՝ ժամանակ: Միայն ժամանակ, որպեսզի պահպանի որոշ ձևականություններ, որոնց համար դատավորին թոճիկ են վճարում, և այնուհետև ամեն ինչ վերջացած է: Հետո արդարություն և պաշտպանություն փնտրիր այդ փոքրիկ, այդ կեղտոտ քաղաքում, երկաթուղուց երկու հարյուր վերստ հեռավորության վրա: Եվ մի՞թե նույնիսկ ծիծաղելի չէ մտածել արդարության մասին, երբ ամեն մի բռնություն հասարակությունն ընդունում է որպես խելացի և նպատակահարմար անհրաժեշտություն, և ողորմածության ամեն մի ակտ, օրինակ՝ արդարացման դատավճիռ, առաջ է բերում դժգոհության, քինախնդրության զգացումի մեծ պողպեղում»:

Որպես դարի մեծ հումանիստներից մեկը, Չեխովը պաշտպանում է հասարակ մարդու իրավունքները: Նա կենսական անհրաժեշտություն էր համարում ժողովրդի հետ լինելը, ժողովրդին ծառայելը, օգնելը: Երբ 1892 թ. Ռուսաստանում զարհուրելի սով տարածվեց, Չեխովը բժշկի և գրողի մեծ մարդասիրությամբ օգնում էր սովյալներին: Նա որպես բժիշկ և հասարակական գործիչ, ծավալել էր հսկայական աշխատանք, կազմակերպել էր բուժօգնության կայաններ, ընդունել էր հիվանդներին, յուրաքանչյուր հիվանդի համար գտել էր սփոփանքի ջերմ խոսքեր: Նա շրջել էր գյուղերը, կարդացել զեկուցումներ, հիմնել գյուղական դպրոցներ, բացել փոստի բաժանմունք, անցկացրել նոր խճուղի, անձամբ հետևել այդ ամենի շինարարությանը, ղեկավարել մարդահամարի աշխատանքը: Այս ամենը խոսում փաստեր են Չեխովի անսահման հումանիզմի:

Ա.Պ. Չեխովը իր ժողովրդի, հայրենիքի բախտով ապրող, կենսականորեն շահագրգռված ակտիվ քաղաքացի էր. ժխտելով հինը, ողջունում էր այն նորը, որը հաջորդելու է դրան: Որպես հայրենասեր, մեծ հումանիստ՝ նա տոգորված էր լուսավոր ապագայի տենչով, հարգանքով և մեծարանքով դեպի մարդիկ, և իր առաջավոր գաղափարներով, իր բարձր արվեստով նա թանկ է բոլոր ժողովուրդներին:

«Քնդի վանյա» պիեսում Աստրովն ասում է. «Ամենադժվար և ամենաներկար հեռավոր ճանապարհն անգամ հանդուրժելի է, եթե հեռվում երևում է նպատակը: Ինչքան էլ հեռու լինի խավար անտառի միջով անցնող ճանապարհը, այնուամենայնիվ նա կարճ է թվում, եթե հեռվում երևում է մի լույս, որին քո ամեն մի քայլը ավելի ու ավելի է մոտեցնում»:

Արվեստագետը կենդանի է ու սիրելի իր հայրենասիրությամբ, ժողովրդին նվիրվածությամբ, ժողովրդի նկատմամբ գրողի բարձրագույն պատասխանատվության զգացումով և իսկական հումանիզմով: «Հեղինակը պետք է հումանիստ լինի մինչև եղունգների ծայրը», - ասել է Չեխովը:

Իր մեծ ժառանգությամբ Չեխովը հարստացրեց ռուս գրականությունը, հաստատելով կարճ պատմվածքի բարձր ժանրը: Գրողը իմաստավորում է կյանքը, արթնացնում է մարդու գիտակցությունն իր շրջապատի հանդեպ և զարգացնում է մարդկության ընդհանուր, բարձր շահերին ծառայելու գաղափարը: Նա ցույց է տալիս ռուս լավագույն մարդկանց՝ իրենց շրջապատող կյանքից հասունացող դժգոհությունը, նրանց անհանգստությունը Ռուսաստանի լավագույն ապագայի համար: Իր ստեղծագործություններում նա ոչ միայն ծաղրում էր գեղեցկությունը, ստորությունը, հասարակական չարիքն ու այլանդակ մարդկանց, այլև այդ բոլորին հակադրում էր Ռուսաստանի ազնիվ, խելացի բարեկամներին, նրա վաղվա օրվա մասին մտածողներին:

Հավատարիմ մնալով ռուս գրականության հումանիստական մեծ գաղափարներին, մեծարելով իր ժողովրդի աշխատավոր մարդկանց, Չեխովը հավասար սիրով և համակրանքով է

պատկերել իր հայրենիքում ապրող նաև մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչներին, այդ թվում և հայերին:

Ա.Պ.Չեխովը հավատում էր լուսազարդ ապագային: Նա խորապես համոզված էր, որ մանրացած մարդը («մարդուկը») պետք է մեծանա և ապրի վեհ գործի, բարձր նպատակների համար...

Չեխովի երկերը արդիական հնչեղություն ունեն: Այն ամենը, ինչ մենք կարդում ենք, տեսնում ենք այսօր, այսօր այդ ամենը հուզում է մեզ:

Ա.Պ.Չեխովի երկերը դաստիարակել և այսօր էլ դաստիարակում են սերունդներին: Նրա պատմվածքները, վիպակները և պիեսները, որոնք կյանքի, ճշմարտության խորին հավատի շունչ ունեն, հոգեհարազատ են և ոգևորում են մեզ:

Ռուս գրականության մեջ բարձր է հնչում Չեխով գեղագետի ազատության և հումանիզմի յուրօրինակ ու բարձրահունչ խոսքը:

Ծանոթագրություններ

1. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ 6, Երևան, էջ 638, 1980:
2. Ա.Պ. Չեխով, Ընտիր երկեր, 3 հատորով, հ 2, Հայպետհրատ, Երևան, էջ 301-302, 1954:
3. Ա.Պ. Չեխով, Ընտիր երկեր, Սովետական գրող, Երևան, էջ 120, 1987:
4. Ա.Պ. Չեխով, Ընտիր երկեր, Պատմվածքներ, վիպակներ, պիեսներ, Երևան, էջ 109, 1987:
5. Ա.Պ. Չեխով, Ընտիր երկեր, Պատմվածքներ, վիպակներ, պիեսներ, Սովետական գրող, Երևան, էջ 277-278, 1987:

Резюме

А.П.Чехов как один из великих гуманистов XX века выступает в защиту прав человека. Творчество А.П.Чехова живо и любимо за патриотизм, за преданность своему народу, за большое чувство ответственности перед народом и за настоящий гуманизм.

Мир Чехова и сегодня воспитывает молодое поколение. Его рассказы, повести и пьесы, пронизанные глубокой верой в торжество справедливой жизни, известны всему миру.

А.П.Чехов верил в светлое будущее, он был глубоко убежден, что "маленький" человек должен "вырасти" и жить для служения великим целям.